



HOLOCAUST BIBLIOTHEEK

Schrijven over vernietiging

Sem Dresden en de Holocaust vanuit meervoudig perspectief

tommy van avermaete, goran bouaziz
en bram ieven (red.)

Schrijven over vernietiging

Sem Dresden en de Holocaust vanuit meervoudig perspectief

tommy van avermaete, goran bouaziz
en bram ieven (red.)

Schrijven over vernietiging

Sem Dresden en de Holocaust vanuit meervoudig perspectief

Omslagfoto: Sem Dresden, © Cor Stutvoet

© 2025, Uitgeverij Verbum, Almere en auteurs

Vormgeving en binnenwerk: Jasmijn de Boer

ISBN 9789493028821

Meer informatie over Verbum Holocaust Bibliotheek: verbum.nl

INHOUD

Inleiding

Tommy van Avermaete, Goran Bouaziz en Bram Ieven . . . 7

1. Samuel Dresden (Amsterdam 5 augustus 1914 - Leiden 6 mei 2002)

Evert van der Starre 19

2. Sem Dresden: lezen en interpreteren

Paul Smith. 34

3. ‘Deelneming wordt een plicht’. Oorlogsliteratuur lezen met Sem Dresden

Annelies Schulte Nordholt 62

4. Waarom zou je kampliteratuur schrijven en lezen? Over Sem Dresden en Jacq Vogelaar

Tommy van Avermaete. 75

5. De banaliteit van onze levenslessen. Over het gebruik van de mens en zijn herinneringen

Arnon Grunberg 106

6. 'Dit moest het eindpunt zijn'. Judith Koelemeijers *Etty Hillesum* in het licht van Sem Dresdens *Vervolging, vernietiging, literatuur* en *Over de biografie*

Sander Bax 123

7. Dicht op de huid. Over een oorlogsdagboek in het archief van Sem Dresden	
Mart van Duijn	145
8. Dagboekfragmenten 1940-1945	
Sem Dresden	156
9. De koloniale kampgetuige. Vervolging en literatuur in de Nederlandse koloniën	
Goran Bouaziz	199
10. ‘Een muur van symbolen om achter te schuilen’: een briefwisseling over geweld	
Ronelda S. Kamfer & Mia You	233
11. ‘Nooit meer en van alle tijden’: een briefwisseling over vervolging en vernietiging vandaag	
Hans Ulrich Jessurun d’Oliveira & Bareez Majid. .	263
Dankwoord	317
Bibliografie – boeken van S. Dresden	320
Promovendi van S. Dresden aan de Universiteit Leiden.	322

INLEIDING

Tommy van Avermate, Goran Bouaziz
en Bram Ieven

Zondag 14 april 1940. In zijn dagboek schrijft Sem Dresden vandaag niet over de oorlogsdreiging of de zorg voor zijn jonge gezin, die hem dagelijks bezighouden. Hij schrijft over het eindexamen Frans en het boek dat hij leest: *Point Counter Point* (1928) van Aldous Huxley. Precies een maand voordat het Duitse bombardement op Rotterdam ruim 20.000 gebouwen in de as legt en honderden mensenlevens eist, tekent Dresden een aantal regels op over Huxleys roman. In het licht van die destructieve gebeurtenis lijken ze een detail. Maar zoals dat gaat met dagboeknotities: in dagelijkse observaties schuilt soms een knooppunt dat zich uitbreidt en dat een bredere geldigheid in zich lijkt te dragen. Nog voor de vernietiging van de jaren die zouden volgen, heeft Dresden al een opvatting over de rol die esthetische vorm kan spelen in ons begrip van de wereld. Die gedachte zal hem in de decennia daarna blijven bezighouden. Hij ontwikkelt haar verder en ze groeit uit tot een visie op de rol en taak van literatuur in het licht van de vernietiging van de Tweede Wereldoorlog – een visie die in *Vervolging, vernietiging, literatuur* (1991) ten volle wordt uitgewerkt.

Point Counter Point geldt als een modernistische roman die door middel van zijn compositie probeert een rijke verscheidenheid aan menselijke ervaringen en stemmen bij elkaar te brengen, zonder de eigenheid ervan teniet te doen. Dresden waardeert het werk van Huxley – in de eerste oorlogsmaanden leest hij ook *Eyeless in Gaza*

(1936) en *Chrome Yellow* (1921), en in 1944 is *Brave New World* (1932) een van de weinige boeken die hij bezit in Westerbork – maar hij heeft een andere opvatting over de roman. Het ideaal dat Huxley bij *Point Counter Point* voor ogen stond, was dat de roman een directe weergave van de werkelijkheid om ons heen zou zijn – en daarvoor zet hij net als veel modernistische schrijvers de vrije indirecte rede in – maar tegelijkertijd een nauwkeurig gecomponeerd geheel vormt. Dresden prijst de polyfonische rijkdom van *Point Counter Point*, maar twijfelt in die eerste lentedagen van april 1940 toch ook aan het project dat Huxley voor ogen heeft.

De politieke satire van Huxley vraagt er volgens Dresden om dat de schrijver in staat is ‘te spelen met het gegeven’. In *Point Counter Point* ‘speelt’ Huxley bijvoorbeeld met het opkomende fascisme. Hij voert een rits aan potsierlijke personages op, waaronder een ‘tinpot Mussolini’¹ die een genadeloze parodie is op Oswald Mosley, de leider van de Union of British Fascists. Een dergelijke satire op het (Britse) fascisme veronderstelt betrokkenheid bij wat er in de wereld om ons heen gebeurt, en tegelijkertijd moeten we ervan kunnen loskomen. ‘[I]k zou deze vrijheid ten opzichte van het gegeven ook willen bezitten’, schrijft Dresden, maar dat lukt hem niet. Het vermogen om in een moment of situatie te zitten én er tegelijkertijd van een zekere afstand naar te kijken, zoals Huxley van de schrijver verlangt, ontbeert hem: ‘ik word dat wat ik doe.’²

Dat Dresden zich niet los weet te maken van de omstandigheden, heeft een concrete aanleiding. Zijn dagboekfragment is ingekapseld in bijdragen van omliggende dagen waarin vrijwel geen ruimte is voor iets anders dan ontzetting over de dreigende oorlogsontwikkelingen en angst voor wat komen gaat. Ruim een maand vrijwel niets. En dan, op 28 mei 1940: ‘de eerste keer, dat ik wat schrijf sinds de oorlog en de bezetting’, noteert Dresden in staccato-stijl,

1 Aldous Huxley, *Point Counter Point* (3e druk; London 1954) 50.

2 S. Dresden, Dagboek aantekening van 14 april 1940, opgenomen in deze bundel.

‘bezetting!! Angst voor concentratiekampen. Verordeningen, Duitse troepen, bonnen, geruchten, Kommandanturen, lazaretten.’

In die vroege dagboeknotitie klinken twee vragen door die in Dresdens latere werk van belang zullen zijn en ten grondslag liggen aan deze essaybundel. De eerste vraag is of een literair schrijver zich los kan (of moet willen) maken van de historische omstandigheden waarin zij zich bevindt. Die vraag zal impliciet en expliciet terugkomen in de manier waarop Dresden later kampgetuigenissen leest. Ook proberen we in deze bundel Dresden zelf in zijn tijd te plaatsen. De tweede vraag is wat de rol en de kracht van literatuur kan zijn – en specifiek voor Dresden na de Tweede Wereldoorlog: de rol van literatuur in een wereld waarin geen eenheid of overkoepelende zin te ontwaren lijkt te zijn.

In die oorlogslente van 1940 is Dresden al pessimistisch gestemd over de vermogens van de schrijver en de rol van literatuur. Het lukt hemzelf in ieder geval niet om zich los te maken van de omstandigheden. Op dat moment voelt het nog als onmacht, maar in de essays en monografieën die hij na de oorlog publiceert blijkt het niettemin een instructieve ervaring te zijn geweest die hij in zekere zin zelfs omarmt. In de naoorlogse briefwisseling met zijn voormalig leraar aan het Vossius Gymnasium, de criticus D.A.M. Binnendijk, wijst Dresden een autonome benadering van literatuur rigoureuus van de hand. ‘Het gaat toch niet aan’, schrijft hij, ‘van een kunstwerk te spreken alsof het uit de lucht is komen vallen, kant en klaar, gehoorzamend aan een eigen innerlijke wetmatigheid, en de maker weg te denken! Ik vind een dergelijke opvatting doodgewoon een ontoelaatbare vereenvoudiging van het probleem, die geen rekening houdt met de concrete situatie.’³ De concrete situatie – dat is waar de roman, en meer in het algemeen literatuur, op betrokken moet zijn, of ze nu wil of niet. En onvermijdelijk zal ze zich daar niet van kunnen losweken, net zomin als de lezer. Dat moeten we ook niet willen, denkt Dresden. Want in de afstand

3 S. Dresden en D.A.M. Binnendijk, *Critiek op de tweesprong* (Amsterdam 1952) 9.

die hier gezocht wordt, schuilt het gevaar dat we voorbijgaan aan wat voor hem wezenlijk is voor de literatuur. In die vroege dagboek-aantekening van 14 april 1940, waarin Dresden zijn bevindingen over Huxley optekent, staat ook een notitie over de eindexamen-vragen voor het examen Frans voor dat jaar. Het is een thema dat Dresden, die op dat moment een vaste aanstelling heeft als leraar en voor het eerst geen geld meer hoeft aan te nemen van zijn ouders om zijn gezin te onderhouden, bezighoudt. Hij ergert zich. De examenopgave vraagt de leerlingen om een brief te schrijven ‘waar-in Corneille zijn mening zegt aan Boileau over *Andromaque*.’ Een dergelijke diepgaande kennis van de Franse letterkunde – van Jean Racines tragedie *Andromaque* (1667), van Jean Boileau’s retorica die zwaar op het vroege werk van Racine leunt maar *Andromaque* juist minder wist te waarderen, en van de iets oudere toneelschrijver Corneille, die met enige jaloezie keek naar de opkomst en het succes van de jonge concurrent Racine – klinkt ons vandaag bijna utopisch in de oren. Dresden ziet een duidelijk gevaar in de benadering van literatuur die de examenvraag veronderstelt. Een literaire kritiek die wel in staat is om het kunstwerk op deze manier te behandelen, brutaal geabstraheerd van de concrete wereld waarin het tot stand is gekomen, ‘is alleen mogelijk als je het kunstwerk niet hebt geabsorbeerd, als je een zekere afstand hebt kunnen behouden, d.w.z. deze onderwerpen zijn de uitvloeisels van een louter intellectualistische kritiek zonder absorptie.’

In *Critiek op de tweesprong* reageert Dresden ook op het verwijt dat hem gemaakt wordt te zeer gefocust te zijn op de auteur. Hij erkent het gevaar dat daarin schuilt, dat van oppervlakkig gepsychologiseer dat eruit kan volgen. Dat gepsychologiseer bekritiseerde hij juist ook, wat hem paradoxaal genoeg ook weer het verwijt opleverde dat hij tegen biografisme gekant zou zijn. Maar het is hem te doen om de concrete werkelijkheid waarin een auteur en een literair werk gevat zijn. Het is vanuit die concrete werkelijkheid dat een auteur tot schrijven komt; het is die concrete werkelijkheid waar een auteur zich nooit helemaal aan kan (of moet willen) onttrekken. En het is de ervaring van die concrete werkelijkheid waarmee de lezer

in contact kan komen voor de duur van het lezen van het boek. Daarin ligt voor Dresden het belang van literatuur.

De ethische grondslag voor die benadering vindt Dresden in het existentialisme, waarover hij zijn eerste boek publiceert. In *Existentie-philosophie en literatuurbeschouwing* (1946) pleit Dresden voor een literatuuranalyse die naar de schrijver kijkt, maar het gaat er niet noodzakelijk om de biografie van de auteur goed te leren kennen. We kunnen een roman lezen en ons afvragen: wat probeert het verhaal ons te vertellen? Maar het antwoord op die vraag krijgen we volgens Dresden alleen als we op zoek gaan naar de ‘oerkeuze, die de eigenlijke oorsprong en originaliteit van den schrijver uitmaakt’.⁴ Om die oerkeuze te vinden, hoeven we niet altijd buiten de roman te gaan. De roman biedt een rijkgeschakeerd geheel aan gewaarwordingen, gebeurtenissen, sentiment en belevenissen. De literaire kritiek die Dresden voor ogen heeft, werkt vanuit de aanname dat in ‘iedere houding het gehele individu, dat zich in die kwaliteiten gekozen heeft, naar voren komt’.⁵

Als de schrijver nooit zomaar los kan (of moet willen) komen van de historische omstandigheden, dan heeft dat ook gevolgen voor wat we van de literatuur kunnen verwachten. Dat brengt ons bij de tweede vraag die Dresden in zijn dagboek van 1940 noteert. De hoge verwachtingen die modernistische schrijvers zoals Aldous Huxley bij tijd en wijle van de roman lijken te hebben – de roman als een esthetische vorm waarin een conflicterende, meerstemmige werkelijkheid gevierd en bij elkaar gehouden wordt – daarin gelooft Dresden niet. Maar dat wil niet zeggen dat de rol van literatuur daarmee is uitgespeeld. Integendeel. In zijn essays werkt hij zijn overtuiging uit dat literair schrijven juist vanuit de concrete omstandigheden ontstaat, maar tegelijkertijd ziet hij literatuur als een esthetisch middel waarin de historische afstand tussen de tijd waarin de roman zich afspeelt en de tijd waarin de lezer leest even wegvalt.

4 S. Dresden, *Existentie-philosophie en literatuurbeschouwing* (Amsterdam 1946) 29.

5 *Ibidem*.

Literatuur is dan weliswaar geen synthese in een gebroken wereld, maar omvat wel telkens een getransformeerd stukje werkelijkheid dat bij elke lectuur steeds opnieuw tot heden wordt gemaakt.

Het geeft literatuur onder meer een bijzondere kracht om getuigenis af te leggen van geweld en vernietiging. Dresden concentreert zich in zijn eigen essays, en in het bijzonder in *Vervolging, vernietiging, literatuur*, op de vernietiging van Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog; ook Dresden zelf was slachtoffer van de Jodenvervolging, maar overleefde. Daar is in deze bundel vanzelfsprekend veel aandacht voor. Evert van der Starre biedt een overzicht van het leven en oeuvre van Sem Dresden. De dreiging en ervaring van de oorlog is daarin nooit ver weg – net zomin als de herinnering eraan. Van der Starre was jarenlang collega van Dresden. Ook Paul Smith en Annelies Schulte-Nordholt kenden hem goed. Terwijl Smith een overzicht biedt van de lijn die we in het oeuvre van Dresden kunnen ontwaren, concentreert Schulte-Nordholt zich in het bijzonder op de manier waarop literatuur naar een absolutum blijft streven maar daar nooit in kan slagen, en op de vraag wat het betekent om getuigenis af te leggen van vernietiging door middel van literatuur. Dat thema wordt door Tommy van Avermaete verder uitgewerkt in een vergelijkende analyse van Dresden en Jacq Vogelaar over kampliteratuur, waarin ook aandacht uitgaat naar de verschuiving van kampliteratuur als vorm van getuigenis naar kampliteratuur als een vorm van zelfonderzoek door de schrijvende overlevenden. Arnon Grunberg gaat in zijn bijdrage in op de mogelijke vormen die herinneringscultuur kan aannemen. Hij citeert daarbij Dresden, die het daarover had zonder het zo te noemen: ‘Het publiek wil niet weten wat wèl gebeurd is en niet herinnerd worden aan alles waartoe de mens in staat blijkt te zijn, waartoe wij zelf in bepaalde omstandigheden misschien wel zouden kunnen komen.’ Zijn we werkelijk in staat – en bereid – om stil te staan bij de onmetelijke stilte die is achtergelaten door talloze slachtoffers van bruto geweld, en om de vraag in overweging te nemen waartoe wij zelf in staat zouden zijn onder bepaalde omstandigheden? Ook Sander Bax onderzoekt de verhouding tussen herinnering, representatie

en verantwoordelijkheid in een bijdrage die – in navolging van Dresden – het midden houdt tussen wetenschappelijke analyse en essayistische beschouwing. Dit doet hij aan de hand van Judith Koelemeijers biografie van Etty Hillesum. Bax vraagt zich af wat het betekent om esthetisch geraakt te worden door een verhaal dat zijn oorsprong vindt in vernietiging. Welke verantwoordelijkheid heeft de biograaf – en welke de lezer?

Die laatste vraag is evenzeer van belang voor de lezer van deze bundel, die zich bewust begeeft op het snijvlak van beschouwing en getuigenis. In deze bundel zijn namelijk ook fragmenten opgenomen uit de persoonlijke dagboeken van Dresden zelf, die voor het eerst worden gepubliceerd. Want als ergens duidelijk wordt hoe Dresden al vroeg worstelde met de verhouding tussen literatuur en werkelijkheid, dan is het wel in zijn dagboeken. De fragmenten maken de tijd en omstandigheden waarin zijn denken gestalte kreeg inzichtelijk: hoe onderging hijzelf de ingrijpende gebeurtenissen die zich om hem heen voltrokken? Wat voelde hij? Wat las hij? Wat hield hem bezig? Waar worstelde hij mee? De dagboeken worden van context voorzien door Mart van Duijn, die in zijn bijdrage aan de hand van documenten en archivalia Dresdens leefwereld en persoon tot leven brengt.

Zowel de dagboeken als de archiefstukken bieden een ingang tot de historische context waarin het denken van Dresden over literatuur en vernietiging tot stand kwam. Die context is specifiek, maar tegelijkertijd is het onze overtuiging dat dit denken relevant kan zijn om verder na te denken over wat het betekent om te schrijven over vernietiging in bredere zin. Vervolging en vernietiging van mensenlevens en leefwerelden zijn niet voorbehouden aan plekken die historisch of geografisch op een veilige afstand van onszelf te plaatsen zijn. In deze bundel willen we daarom niet enkel een essayistische beschouwing van Dresdens denken over dit onderwerp bieden; we willen het ook actualiseren en in een langere lijn plaatsen. Dat wij als lezers vandaag een rol van betekenis te spelen hebben die we niet zomaar uit de weg kunnen gaan, is iets dat in het essayistische oeuvre van Dresden centraal staat. De rol en de verantwoordelijkheid van

de lezer worden volgens hem juist pregnant wanneer het literaire werk een getuigenis van vernietiging is: van de oorlog of de kampen. Dresden schrijft daarover in *De literaire getuige*:

Hij weet, dat de ooggetuige die hij leest ontsnapt is aan de beschreven verschrikkingen, zoals hij zelf er aan ontsnappen zal. Hij weet, dat deze getuige niets aan de werkelijkheid verandert, evenals hij zelf geen bewerking kan uitvoeren. Het is hem in bepaalde gevallen zelfs bekend, dat de auteur alleen maar de schijn aanneemt van getuige te zijn geweest en hij bij de lezer speculeert op het feit, dat deze van tevoren al de afloop weet. Dit alles creëert een vreemdsoortige manier van lezen, die direct met het onderwerp zelf samenhangt, en maakt dat een rustige beoordeling, een zekere objectiviteit en bezonkenheid onmogelijk wordt. In deze leessituatie wordt iedere vorm van rustige eerlijkheid al spoedig oneerlijk; kalme bezinning gaat op onvergeeflijk gebrek aan medeleven lijken, en een koel oordeel schijnt alleen maar kil te zijn.⁶

Dresden ziet een paradox, die eigen is aan goede literatuur over een vreselijke gebeurtenis. 'Naarmate de verhalen beter geslaagd zijn,' zegt hij, krijgt de lezer een betere 'indruk ... van wat er zich heeft voorgedaan'. Tegelijkertijd, schrijft hij, heeft een geslaagd, meeslepend verhaal het effect dat de lezer 'meer en meer overtuigd [raakt] van de onvermijdelijke loop die de gebeurtenissen moesten hebben.' Ze zijn allebei onderdeel van goede literatuur: de emotionele betrokkenheid die we bij een goed verhaal ervaren, geeft literatuur een ethische kracht; de noodzakelijkheid die iedere stap en wending van een goed verhaal lijkt te hebben ('het moest zo gaan') geeft de literatuur een esthetische kracht. Maar de paradox: die noodzakelijkheid (esthetica), die we in een Griekse tragedie juist zo waarderen, stelt ons bij literatuur over vernietiging voor

6 S. Dresden, *De literaire getuige* (Den Haag 1959) 250.

een ethisch probleem. Want hoe kunnen we ooit accepteren dat het ‘zo moest gaan’ in kampliteratuur?

Die vraag betreft de Holocaust, maar denkers als W.E.B. du Bois en Aimé Césaire hebben er kort na de Tweede Wereldoorlog al op gewezen dat de nazistische en koloniale vernietiging met elkaar in verband kunnen worden gebracht. Zelfs voor de oorlog, in de jaren dertig, spiegelde de Indonesische intellectueel en voorvechter van de Indonesische onafhankelijkheid Soetan Sjahrir, die in 1945 de eerste minister-president van Indonesië zou worden, de terreur van het nationaalsocialisme al aan de koloniale praktijk. Dit gegeven vormt het vertrekpunt van de bijdrage van Goran Bouaziz, die onder meer getuigenisliteratuur uit de Nederlandse interneringskampen op Nieuw-Guinea, waar Sjahrir geïnterneerd was, en de koloniale takken van de NSB onder de loep neemt. In zijn stuk laat Bouaziz zien dat fascisme en kolonialisme gelijktijdig speelden en dat er opvallende raakvlakken aan te wijzen zijn.

De vernietiging die zich tijdens de Tweede Wereldoorlog voltrok heeft een eigen aard, maar geweld en vernietiging vonden en vinden ook op andere manieren en elders op grote schaal plaats.⁷ In navolging van Dresden kunnen we ons afvragen wat de rol van literatuur hierin is. Welke rol speelt literatuur bijvoorbeeld bij het invoelbaar maken van de vernietiging die vanuit de koloniale geschiedenis tot stand kwam? En hoe kan literatuur zich verhouden tot de vernietiging van Gaza en haar inwoners die zich nu voltrekt? Het zijn moeilijke, gevoelige kwesties waar Dresden zich niet of ongemakkelijk toe verhiel. Toch biedt zijn denken over literatuur de mogelijkheid om scherper over deze vormen van vernietiging na te denken. De beste benadering leek ons om enkele schrijvers uit te nodigen om over dit thema na te denken in een literaire vorm waarin persoonlijke beschouwing en historische analyse samen kunnen gaan: de brief.

7 Voor een kritische en genuanceerde analyse van het verhitte debat rondom de vermeende uniciteit van de Holocaust, zie M. Wildt, ‘What Does Singularity of the Holocaust Mean?’, in: *Journal of Genocide Research* 27:1 (2025) 113-125.

Schrijvers Ronelda S. Kamfer en Mia You reiken ons een epistolair-essayistische getuigenis aan, waarbij ze zich hebben laten inspireren door Dresdens denken over literatuur. Kamfer werd geboren in Kaapstad, groeide aanvankelijk op bij haar grootouders in Grabouw, een dorpje ongeveer zestig kilometer van Kaapstad, en vanaf haar dertiende in Eersterivier, een township op de Kaapse Vlakte. In haar poëzie resoneert de wereld waarin Kamfer opgroeide: het was een omgeving vol bruut geweld, moord, drugshandel, mishandeling en misbruik. Een onveilige omgeving, die de rest van haar leven heeft getekend en nog altijd tekent. Een omgeving waarin ze zich naar eigen zeggen mede staande hield door de literatuur: ‘Boeken hebben mijn leven gered’, zei ze eens in een interview.⁸ Mia You werd geboren in de Zuid-Koreaanse hoofdstad Seoul, groeide op in Californië als kind van Koreaanse migranten en kwam pas op latere leeftijd naar Nederland. In hun briefwisseling onderzoeken Kamfer en You de vele sporen van koloniaal geweld en vernietiging die we in onze wereld vandaag vinden, waarbij de vernietiging van Gaza niet uit de weg wordt gegaan.

Een tweede briefwisseling vindt plaats tussen letterkundige en mensenrechtenadvocaat Hans Ulrich Jessurun d’Oliveira en essayist, dichter en onderzoeker Bareez Majid. Ze bewegen daarin soepel heen en weer tussen persoonlijke geschiedenis, vergeten geschiedenissen en de actualiteit. D’Oliveira maakte als kind de Tweede Wereldoorlog en vervolging van het Joodse volk mee, maar kwam in de lente van 2024 ook in de aandacht omdat hij tijdens de openingsceremonie van het Nationaal Holocaustmuseum in Amsterdam een A4’tje omhooghield met daarop de woorden ‘*Mr Herzog is the president of the genocidal state of Israel*’. Majid bracht haar kindertijd door in het door oorlog geteisterde Koerdistan (het deel dat in Irak ligt) voordat ze op tienjarige leeftijd in Den Haag neerstreek. Als academicus onderzoekt ze de politieke en sociale aspecten van de

8 “Boeken hebben mijn leven gered”, zegt Zuid-Afrikaanse dichter Ronelda Kamfer, in: *De Mare*, 7 maart 2024. Interview met Ronelda S. Kamfer door Romy van den Akker.

Koerdische genocide, en met name de ‘*postmemory generation*’ (de generatie die de oorlog vooral via verhalen van eerdere generaties kent). Het is een thema waarover ze ook als essayist publiceert en dat ze in haar poëzie thematiseert. In haar brieven aan d’Oliveira reflecteert ze vanuit de vs, waar de rechtsstaat in rap tempo wordt afgebroken, aan de hand van haar eigen ervaringen en schrijvers als Stefan Zweig, Mosab Abu Toha, Etty Hillesum en bell hooks op thema’s als slachtofferschap, marginaliteit, de instrumentalisering van de geschiedenis en de mobiliserende kracht van het woord.

Kijken we in de huidige tijd en in dit kader naar Dresdens denken over vernietiging, dan dringt zich de vernietiging van mensenlevens en leefwerelden onafwendbaar aan ons op. Ook hier moet de vraag gesteld worden: hoe kunnen we accepteren dat het ‘zo moest gaan’? Dat is onaanvaardbaar. Juist op dit punt, waar voor sommigen literatuur op een grens stuit, waar literatuur volgens sommigen moet zwijgen omdat die te frivool zou zijn voor bepaalde gruwelijke gebeurtenissen, daar ziet Dresden een essentiële rol voor literatuur weggelegd. Niet alleen, schrijft hij, worden de meeste vormen van historisch onderzoek uiteindelijk óók een verhaal, ook denkt hij dat historisch onderzoek en objectief vertellen over de gruwelen van de oorlog nauwelijks of geen recht kunnen doen aan de catastrofe als gevolg van de terreur die heeft geheerst. Na deze vaststelling verbreedt Dresden zelf zijn denkerrein tot een algemener niveau, in elk geval in formulering: ‘In extreme situaties, in grenssituaties dus die elk ogenblik leven of dood inhouden en waarbinnen de slachtoffers der catastrofe in heftige angst zullen leven, blijft elk zogeheten feit weliswaar een feit maar opent het tegelijkertijd een afgrond waarin ook de meest afstandelijke onderzoeker zonder houvast opgezogen dreigt te worden.’⁹ Het radicale verschil dat nogal eens aangebracht wordt tussen literatuur en wetenschap zal,

9 S. Dresden, *Joodse waardigheid. Abel Herzberglezing ‘95*. Gehouden in De Rode Hoed te Amsterdam.

wanneer men over vernietiging en terreur schrijft, dan ook vervagen, volgens Dresden.

Hoe overtuigender en dwingender een literair werk van die vernietiging kan verhalen, hoe krachtiger het effect ervan wordt. Het risico bestaat ook dat ze ons in slaap sust – dat ze ons tot een soort fatalistische berusting dwingt die we niet kunnen of mogen aanvaarden. Maar wanneer literatuur op haar best is, slaagt ze erin om die tweeslachtigheid optimaal aan te wenden. Goede literatuur lukt het om de lezer mee te nemen in het verhaal. Voor de duur van het lezen is het verhaal de ‘tegenwoordige tijd’¹⁰ en wordt de afstand tussen heden en verleden opgeheven. Daarvoor zet literatuur esthetische middelen in. Wanneer we het boek wegleggen is dat gevoel verdwenen en neemt het ethisch appel het over. De literatuur dwingt ons dan om dat verleden weer tegenwoordig te stellen, door te getuigen. Zodoende neemt het herdenken een andere vorm aan en wordt het tot getuigen. En in deze getuigenissen blijft het verleden voortduren als een altijd aanwezig heden.

De vraag die we ons kunnen stellen, die we met deze bundel in alle voorzichtigheid willen onderzoeken, is: hoe zit het met ons, in het heden? Hoe gaan wij om met de lange historische lijnen van vernietiging, en met de acute vernietiging die we zien gebeuren? Deze bundel kan slechts een bescheiden bijdrage leveren aan het beantwoorden van die vragen, maar wel met de overtuiging dat het werk van de essayist en letterkundige Sem Dresden ons kan helpen om scherp en verantwoordelijk over die vragen na te denken.

10 S. Dresden, *Vervolging, vernietiging, literatuur* (Amsterdam 1991) 252.

Schrijven over vernietiging

Sem Dresden en de Holocaust vanuit meervoudig perspectief

tommy van avermaete, goran bouaziz
en bram ieven (red.)

Hoe te schrijven over de terreur van totalitaire regimes, over het leed, de onderdrukking, vervolging en vernietiging die daaruit voortkomen? Hoe komt het dat schrijvers in de nationaalsocialistische concentratie- en vernietigingskampen, ondanks de immense druk en huiveringwekkende omstandigheden, toch besloten te schrijven over hun ervaringen? Kan taal, die onvermijdelijk tekortschiet in de weergave van het verlies en het leed, in literatuur toch ingezet worden om dat verlies zichtbaar en invoelbaar te maken? Het zijn vragen die essayist, literatuurhistoricus en kampoverlever Sem Dresden (1914-2002) zijn leven lang bezighielden, van zijn vroege essays in *Maatstaf* over literaire getuigen (1959) tot zijn monumentale standaardwerk over kampliteratuur, *Vervolging, vernietiging, literatuur* (1991). In die tegelijk academische en persoonlijke studie onderzoekt Dresden de mogelijkheden van literaire taal om het trauma van vervolging en vernietiging uit te drukken. Over zijn eigen tijd in kamp Westerbork sprak Dresden weinig – terwijl hij er wel dagboeken bijhield.

In *Schrijven over vernietiging* reflecteren onder meer Arnon Grunberg, Ronelda S. Kamfer, H.U. Jessurun d'Oliveira, Sander Bax, Annelies Schulte Nordholt, Bareez Majid en Mia You op de betekenis en relevantie van Dresdens werk. Daarbij komen, behalve vragen over schrijven en de kampen, ook andere verstrekkende vragen aan bod: wat betekent het om over de Holocaust te schrijven in de context van de gruwelen die plaatsvonden in Gaza? En hoe verhouden Dresdens gedachten over oorlogsliteratuur zich tot het koloniale verleden? Bovendien bevat de bundel fragmenten uit Dresdens niet eerder gepubliceerde kampdagboeken.



Bareez Majid (1987) is een Koerdisch-Nederlandse onderzoeker aan de Universiteit Leiden. Haar specialisme ligt in de publieke geschiedenis van genocidaal geweld in Koerdistan, benaderd vanuit een multidirectioneel perspectief. Momenteel werkt Majid aan een Koerdisch gemeenschapsarchief waarbinnen de genocide op het Koerdische volk een centrale plaats inneemt. Dit is een thema dat haar persoonlijk raakt en waarover ze ook publiceert als dichter en essayist.

Hans Ulrich Jessurun d'Oliveira (1933) is jurist en letterkundige. Hij is emeritus hoogleraar aan de rechtenfaculteiten van de Universiteiten van Amsterdam en Groningen en het Europees Universitair Instituut in Florence. Daarnaast was hij redacteur van *Propria Cures*, *Tirade* en *Merlyn* en voorzitter van het Fonds voor de Letteren. Hij is laureaat van de Dr. Wijngaendts Francken-prijs van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

Annelies Schulte Nordholt (1960) doceert Moderne Franse letterkunde aan de Universiteit Leiden. Zij publiceert regelmatig in binnen- en buitenland over Maurice Blanchot, Marcel Proust, Georges Perec en andere moderne en hedendaagse Franse auteurs. Over Proust verscheen o.a. *Le moi créateur dans A la recherche du temps perdu* (L'Harmattan, 2002). Over de Frans-joodse literatuur van na de oorlog verscheen *Perec, Modiano, Raczymow. La génération d'après et la mémoire de la Shoah* (Rodopi, 2008). Momenteel gaat haar onderzoek over literaire representaties van de stedelijke ruimte in de naoorlogse Franse literatuur, in het bijzonder bij Georges Perec, waarover zij publiceerde *Georges Perec et ses lieux de mémoire. Le projet de Lieux* (Brill, 2022).

Paul J. Smith (1953) is emeritus hoogleraar Franse letterkunde aan de Universiteit Leiden. Hij publiceert over de Franse literatuur van de zestiende en zeventiende eeuw (Rabelais, Montaigne, Du Bartas, Molière, La Fontaine) en de receptie van deze auteurs in en buiten Frankrijk, met name in Nederland. Ook doet hij onderzoek naar de vroegmoderne natuurlijke historie in internationaal en cultuurhistorisch perspectief. Zijn laatstverschenen boek is getiteld *Animals in Eden. The Fall of Man in the Early Modern Art and Literature of Germany and the Low Countries* (Leiden-Boston 2025).

Evert van der Starre (1935-2004) was hoogleraar Franse letterkunde aan de Universiteit Leiden. Hij publiceerde onder meer over Raymond Queneau, Marguerite Yourcenar en Simon Vestdijk. In 1966 promoveerde hij onder Sem Dresden op het proefschrift *Racine et le théâtre de l'ambiguïté*. Voor het Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde schreef hij na het overlijden van Dresden een levensbericht, dat in deze bundel is opgenomen.

Mia You (1980) werd geboren in Seoul, groeide op in Noord-Californië, en woont nu in Utrecht. Ze publiceerde de dichtbundels *Festival* (Belladonna, 2025; Uitgeverij Chaos, 2024) en *I, Tò, Dislike it* (1913 Press, 2016) en de chapbooks *Rouse the Ruse and the Rush* (Nion Editions, 2023) en *Objective Practice* (Achiote Press, 2007). Haar gedichten verschenen in *Poetry Magazine*, de *Boston Review*, *ny*, *De Gids*, *Nioques* en de *PEN Poetry Series*. Andere publicaties van haar verschenen in *Artforum*, *Los Angeles Review of Books*, en de *European Review of Books*. Ze doceert Engelstalige literatuur aan de Universiteit Utrecht en aan de opleiding Critical Studies van het Sandberg Instituut. Haar driejarig onderzoeksproject 'Poetry in the Age of Global English' is gefinancierd door het nwo.

Tommy van Avermaete (1990) is essayist en als collectiespecialist verbonden aan de Universiteitsbibliotheek Leiden. Hij publiceert de over Holocaustliteratuur in literaire en historische tijdschriften. Met Fyke Goorden werkt hij aan een biografie van Jacq Vogelaar. Met Yi Fong Au stelde hij *Door de schaduwen bestormd* (Oevers, 2019) samen, een essaybundel over het oorlogsverleden van Lucebert. Hij is oprichter en redacteur van het literatuurplatform *Pas Uit* en van *kampliteratuur.nl*, een online platform gewijd aan geschriften uit en getuigenissen van concentratie- en vernietigingskampen over de hele wereld.

Sander Bax (1977) werkt als hoogleraar Contemporaine Nederlandse literatuur en cultuur in een transnationale dynamiek en als voorzitter van de bachelor- en masteropleidingen Nederlands bij het Leiden University Center for the Arts in Society (LUCAS).

Goran Bouaziz (2001) is neerlandicus en letterkundige. Hij doceert moderne Nederlandse literatuur aan de Universiteit Leiden, is onderzoeksassistent binnen het project MAPPI-NED. *Mapping Archival Papers of Polyglots in the Netherlands through Electronic Databases* en werkt aan een proefschrift over maatschappelijk geëngageerde toneelteksten uit de twintigste eeuw. Ook is hij redacteur van het wetenschappelijk tijdschrift *Indische Letteren*, literatuurplatform *Pas Uit* en *kampliteratuur.nl*.

Mart van Duijn (1981) is als conservator westerse handschriften en archieven werkzaam bij de Universitaire Bibliotheken Leiden en in die hoedanigheid onder andere verantwoordelijk voor de hoogleraarsarchieven die daar beheerd worden.

Radna Fabias (1983) is schrijver, dichter en vertaler. Met haar debuutbundel *Habitus* (2018) won ze alle grote poëzieprijzen in Nederland en België, waaronder de Grote Poëzieprijs en de Herman de Coninck Prijs. Ze vertaalde werk van Nobelprijswinnaar Louise Glück en Warsan Shire. In 2019 werd ze door *de Volkskrant* uitgeroepen tot literair talent van het jaar. Haar werk is vertaald naar het Engels, Frans, Spaans, Arabisch en Duits.

Arnon Grunberg (1971) is schrijver, essayist en columnist. Zijn boeken zijn veelvuldig bekroond en in meer dan dertig talen vertaald. Begin 2020 publiceerde hij *Bij ons in Auschwitz*, een bloemlezing van getuigenissen uit het vernietigingskamp. Ook schreef hij talloze inleidingen bij boeken over de nationaalsocialistische concentratie- en vernietigingskampen. Voor zijn oeuvre ontving hij onder andere de Constantijn Huygens-prijs, de Johannes Vermeer Prijs en de P.C. Hooft-prijs.

bram ieven (1979) is essayist, onderzoeker, en muzikant. Met Aafke Romeijn maakte bram de podcasts *Monsters in het Bos* (2024) en *De Afghaanse Hand* (2025) voor nPO Luister en de KRO-ncrv. Als onderzoeker en docent is bram verbonden aan het Leiden University Centre for the Arts in Society.

Ronelda S. Kamfer (1984) is een in Zuid-Afrika geboren dichter en romancier. Ze publiceerde vier dichtbundels en een roman. Haar werk is vertaald in het Nederlands, Frans, modern Grieks, Italiaans en Engels. Ze heeft een master in Creative Writing behaald aan Rhodes University.